

„Európa, fényes csatatér a sötét földi csillagon, fogadj be nagy, nagy éjszakádba!”

Cs. Szabó László Európa-képe

Cs. Szabó László munkássága azt a magatartást képviseli maradéktalanul, amelyet korunk uralkodó kultúrfilozófiai episztéméje alapjaiban tagad. Jóllehet a magyar esszéírói tradíció szerteágazó, nincs rajta kívül még egy alkotó, aki ilyen kérlelhetetlen szívóssággal ragaszkodott volna a klasszikus humboldti művelődésszéményhez. S ugyancsak páratlan módon kötődött az esszé műfajához, alkata mind a verset, mind a novellát annak vonzásterében állította pályára. Ha szindbádi kalandjai közepette el is vetődött a líra vagy a fikciós próza partjaihoz, Krúdy éteri hőisével együtt fohászkodott Istenhez: „engedd meg, hogy sohase halljam, mit locsognak a nők a fülemben”.¹ Ahogy az érett férfi trenírozza magát a női természet változékonyságára, úgy húzódozik Cs. Szabó a stílustól, ha a lexikális ismeretek és a kemény tények nem feszítik ki kétfelől. Esztétikája a gondos mondatszerkesztést és a pontos tárgyi tudást írta föl az egyenlet két oldalára. Közeli rokonai fegyelmetlenebbül láttak a számtanpélda megoldásához. Németh László esszéi a politikai vagy a szépirodalmi cselekvést késztették elő; a néplélektan a sorsfordító eseményeket indikáló, a privátlélektan a regényekbe és drámákba oldott személyiség terápiáját. Németh esszéi – bármilyen jelentősek önmagukban is – az esszéken kívül arcvonalba tagozott valóság fegyverhordozói. Vessük csak össze a *Kisebbségben* irodalomtörténeti tablóját a *Magyar versek Aranytól napjainkig* című antológia *Bevezetőjével*² vagy még inkább az *Ország és irodalom* négy tanulmányával.³ Németh és Cs. Szabó is metaforikusan, de az alkotmánytörténet és a társadalomfejlődés szemszögéből értékelik a magyar irodalmat. Ám Cs. Szabó számára az érzékletes nyelv és a pano-

FALUSI MÁRTON (1983) költő, esszéista, a *Hitel* szépirodalmi szerkesztője. Legutóbbi kötete: *Halálos szótövek kertje* (2017).

- 1 Krúdy Gyula: Albert új álláshoz jut. Letöltés: <http://mek.niif.hu/00700/00760/html/04.htm>, 2017. 10. 16.
- 2 Cs. Szabó László: *Magyar versek Aranytól napjainkig*. Gyűjtötte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Cs. Szabó László. Róma, 1953, Anonymus.
- 3 Cs. Szabó László: *Ország és irodalom*. Négy tanulmány. Brüsszel, 1963, Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet.

rámakép aprólékos kidolgozása fontosabb a gondolati konstrukciónál. Hogyan formálta a történelem a magyar irodalom sajátos alkatát? Mindketten haza és haladás dilemmáját feszegetik, de Cs. Szabó nem szab meg határozott irányokat, mivel magától értetődőnek veszi, hogy a hazai folyamatokat az európai haladás egyik epizódjaként mutathatjuk be; akkor is, ha a deformáció, a megkésetttség, a felzárkózó frusztráció vagy az elnyomatás tünetei ütköznek ki pompás eredményein. Nem az idegen minták követésével szembeszegülő, hanem az európai horizontra mintázódó egyediség karakterjegyeit azonosítja az emigráns író. „Sarki fényvel koronázva, trópusi tengerektől ringatva a magyar ember számára Vörösmarty verseiben nyílt ki a végtelenség. S verseiben zárul be a magyar költészet az idegen olvasó előtt. Így jártak a norvégok, csehek, szerbek, lengyelek, új-görögök is, szóval a történelem által szeszélyesen hátraszorított népek. Kialakul egy költészet és zene – (nálunk a zenében Erkel Ferenc a megtestesítője) –, amely a múlt század óta szívig hatol a hazai sáncokban, de alig-alig hallatszik túl az anyanyelv határán, mert nemzeti felszabadulással vagy újjászületéssel van eljegyezve: megszentelt belüggé válik. Közéleti mellékhangjai miatt idegenek számára sokkal idegenebb, mint a gótikus szekenciákból, a Reneszánsz, Barokk vagy Rokokó közös stílusnyelvéből fakadó még olyan provinciális mű.”⁴

A Cs. Szabó László-i világnézet dinamikus hajtóerejét ütemezi ez a paradoxon: a romantikus humboldti műveltségeszmény a nemzeti kultúrákból fakad, ám a nemzeti kultúrák egyre kevésbé kiálthatják át a határok fölé tornyosuló égboltot. Ezzel is magyarázható, hogy az író az európai síkváltásokat szívesebben igazolja a képzőművészet, a politikai filozófia és a gazdaságtörténet példáiival, mint az irodalmiakkal. Folytonos igazoláskényszere, mely a kulturális alkotásokat rendre a nyugati szellem objektumaiként vizsgálja, óriási apparátusra támaszkodik: az esszék beszélőjét nem a stílus kifinomultsága hitelesíti – ez csupán arisztokratikus rangot kölcsönöz –, hanem kivételes tudása, emlékezőtehetsége, az *ars memoriae*. Ebben különbözik elsősorban a többi modern humanista honfitársától, így a mérleg egyensúlyát a műveltségelemek és a formakultúra helyett az irodalmi *trouvaille* vagy az írástudói felelősség irányába kibillentő Babits Mihálytól. A fentebb idézett, megmásíthatatlan evidencia persze mindnyájukat összeforrasztja. A Szerb Antaltól búcsúzók, *Író és olvasó* című esszé is manifesztálja a közös alapot. „Vannak népek, vallotta [Szerb Antal] – például a francia vagy az angol –, amelyeket politikai tetteik fokozatosan nemzetté. A francia és angol nemzet elsősorban politikai test, a közélet kristályalakzata, s feldarabolva is azonos kristály az utolsó egyénig. Van azonban egy nép, amely költészetében kristályosodott nemzetté. Tükörképe szilárdabb, sugárzóbb s nagyobb, mint foszló, elomló valósága. Addig terjed, ameddig költői bekerítették. Annyira nemzet, amennyire költői azzá tették.”⁵ S így szól

4 Cs. Szabó László: A magyar vers századai. In uő.: *Ország és irodalom*. I. m. 43–44.

5 Cs. Szabó László: Író és olvasó. In uő.: *Két part*. Budapest, 1946, Révai Irodalmi Intézet, 263.

a közös hitvallás. „Van hazám, mondta: Vörösmarty tündérhazája, van nemzetem: Berzsenyi és Eötvös József nemzete, van népem: Petőfi, Arany és Katona népe.”⁶ Miután ezt nyugtáztuk, nincs gondunk egyébre, mint hogy a művészetet felfogó receptoraink érzékenységet növeljük. A Cs. Szabó-i stílus fő szervezőelve pedig, hogy az imigyen szerzett tudást miként adagolja. Ennélfogva kedvelt retorikai alakzata a halmozás, eszközei pedig a megjegyezhetőséget elősegítő, plasztikus metaforák. Mindenekelőtt azonban az utazás toposzát parafrázálja változatosan az emlékezet térbeli rögzítésének archaikus mód-szereként. Föltéve, hogy az esszé a vallomásosság és a tárgyilagosság, a szépirodalmi fikció és a tényszerű ismeretközlés, a személyes vívódás és a tanító célzatosság keveréke, joggal firtatjuk az általa és benne képződő szubjektum ontológiai szerkezetét. Ki és milyen pozícióból szólaltatja meg az esszéket? Létbe vetettségét az utazás, később az emigráció írja körül. Az utazás inkább zárandoklat és tanulmányút, mindig a visszatéréssel, tanulságok levonásával végződik; az utazó hazájában megosztja, hasznosítja tapasztalatait. Az emigráció viszont az elkülönülés aktusa; akár kényszer szülte, akár szabad választásból fakad. Már az idehaza műveltségének belső emigrációjába vonult beszélő is megküzd annak kettős természetével: a tudáshoz csak kevesek férnek hozzá – akarnak hozzáférni –, pedig a kulturális nemzet kohézióját éppen a magaskultúra értelmiségi diskurzusa tartja fenn. A par excellence emigráns szembenéz az ürességgel, a *horror vacui*val.

A Cs. Szabó esszéiben megalkotott értelmiségi ethosz szerint az egyén az európai horizontú szimbolikus értelemvilágot a nemzeti magaskultúrák interakciójában sajátítja el. E megállapítás valamennyi elemét magyaráznunk kell, annál is inkább, mert az európai szimbolikus értelemvilágot (fenomenológiai szemléletmóddal) a mai vezető kultúratudományos episztémé éppen a nemzeti magaskultúrák dekonstrukciójából keletkezteti. Beszédes című írásában – *A magyar műveltség* – vet számot Cs. Szabó történelmünkkel. „Szenvedéseink, vívódásaink, balsorsunk és méltóságunk ebben a balsorsban megnyerte az idegen ajkúak legjobbjait, akik önként osztoztak velünk a szenvedésben, vívódásban és alkotásban.”⁷ Hogyan nyerte meg? „Szívós hivatásérzésével”, mely az európai sorsközösség kovásza, hiszen – folytatja az író – „Európa elsősorban a kis népek közös hazája, az egyetlen világrész, ahol nagyra hivatott kis népek élnek”.⁸ A nagyra hivatottság pedig nyilvánvalóan a szellemi tőkefelhalmozás hozama. Ebből következően – tudjuk, e megfontolás nem újkeletű – az értelmiségi magatartás hazánkban nem a Thomas Mann-i felfogásban vert gyökeret, hiszen jóval korábbra nyúlik vissza; a „nemesi értelmiség” Kölcsey, Eötvös

6 Uo.

7 Cs. Szabó László: A magyar műveltség. In uó.: *Kis népek hivatása*. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Gróh Gáspár. Budapest, 2005, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány–Kortárs Kiadó, 135.

8 Uo.

József és Kemény Zsigmond óta vállalt szereptudatát jelenti. Teremtményének, a romantikus individuumnak egyszerre kellett tudatosítania (klasszicizálnia) a történelem során megszakadt nemzeti hagyományt, a magyarság helyét Európában, ám egyúttal kritikusan is kellett reflektálnia rá. Ezzel ellentétben Thomas Mann az esztéta és a politikus szerepét összeegyeztethetetlennek látta, s kifejezetten elítélte, hogy a művészet, a tudomány és az élet egységét feltételező „értelmiségi köztársaság” – így az avantgárd vagy a bolsevista utópia – a szellem és a politika egymástól különböző normarendszerét félretéve a szellem és a politika törvényeit egyaránt semmibe vevő cselekvési tervet népszerűsítsen.⁹ Nyilvánvaló, hogy a lábát a magyar eszmetörténeti tradícióban megvető Cs. Szabó írástudói felelőssége a közép-európai létezés technikák imperatívuszának engedelmessé válik: a magyarságnak saját hagyományaihoz és az európai kultúrához való deviáns viszonyát egy jócskán megszigorított és roppant fegyelmezett írói hivatás etikája gyakorlása révén rendezzi. Két mondatot idézek tőle bizonyíték gyanánt. „Már pedig ha a homo politicus s a homo economicus kevesebb, mint a csorbíthatatlan személyiség, ingatagabb a szabadsága is.”¹⁰ A játékos és kíváncsi hajlamait kiélő emberi teljesség esszéikben kísérletezik, lépteti újra és újra kölcsönhatásba tudásának részecskéit. A jog és a közgazdaságtan formalizmusa mérgező a művészettörténet szerves kötése nélkül. Ahogy egy elképzelt beszélgetésből kiszűrődik: „Ne feledje, hogy az Emberi Jogoktól könnyebb az út a diktatúrákhoz, mint az eleven hagyományoktól és szokásoktól.”¹¹

Ezt a helyzetfelismerést azonban csak részint tulajdoníthatjuk az ideáltipikustól eltérő (kelet-közép-európai) társadalomfejlődésnek, vagy annak, hogy a magyarság önrendelkezését fokozatosan elveszítette, hiszen Cs. Szabó esszéi a világháborúból világháborúba, majd a hidegháborúba sodródó Nyugat értékválságának idején születtek. Az író eszmélkedésének jelképes színhelyei, a gyekekori Kolozsvár és az európai művészet referenciapontja, Firenze egyként vált a mentális térképeken bejelölhetetlenné: előbbit a vétkes határmegállapítások, utóbbit a barbárság radírozta ki; s mindkét művelet Európa számlájára írható. Európa mint kontinensnyi etalon tehát fogyatékos, ha kultúrgöggje vagy vasfüggönye von hályogot tisztánlátására, mikor a szárazföld egy darabját, Magyarországot mossák el a viszontagságok. Két Cs. Szabó-i anekdota jusson eszünkbe; egyik a kultúrgögg, másik a vasfüggöny ossziáni homályát oszlatja.

A *Görögökről* című könyv afféle thalasszális regresszió, végső utazás a kultúr-kincsek ősi gyűjteményéhez, extrém ragyogásuk ellen germán vagy angolszász napszemüveggel védekezve. Cs. Szabó nem rest, hogy beleszóljon például a homéroszi kérdések klasszikus vitájába – magyarként. Vajon mit tehet hozzá a Du-

9 Thomas Mann: Esztéticista politika. In *Egy apolitikus ember elmélkedései*. Budapest, 2000, Helikon Kiadó, 479–507.

10 Cs. Szabó László: *Doveri átkelés (Nyugat-európai helyzetkép)*. Budapest, 1936, Cserépfalvi Kiadó, 178.

11 Uo.

na-medence üledékéből, ahol távlattalan kanyarok törnek meg a kilátást? Ellátogat az oxfordi kollégiumba. „*All Souls*, Mindenszentek páratlan a maga nemében, nincsenek diákjai, csak tanár tagjai, különböző szakmákból. Csupa nehéz súly homloktól fölfelé, egyébként körülváltzott, gondtalan »donok«, kaján vesézők, életunt agglegények, meghintve szép számú homoszexuálissal, inkább lélekben, mint testben.”¹² Szabó Lőrinc versét visszhangozza a gondolat: „Férfi, légy tiszta legalább / a homloktól fölfelé!” A tiszta eszmék, a pedantéria az életidegenséggel párosul; az angol gentleman mikroszkóp alatt méregeti „az ázsiai pusztákról betört, félbolond csodabogarak” viselkedését. És vizsgálztatja, kiejtésén köszörülve nyelvét, ógörögből, latinból. Eredeti nyelven zendít rá Cs. Szabó az *Iliászra*, majd az *Aeneisre*. Mikor aztán az *Iliász* magyarul kikalapált végsora hallatán az oxfordi klasszika-filológus értetlenül feszeng, a magyar író – esszébeli alteregója – elégtételt érezhet. Tudása ugyanannyi, mint nyugati eszmetársáé, tovább bonyolítva a magyar észjárás rejtelmével. Anélkül ugyan Európa képlete sem teljes, mégis „az analfabéta balkáni ökörhajcsár” óbégat, ha a kelet-európai vendég – bevándorló – emelkedik szólásra. Cs. Szabó tehát nem csupán leltározza, hanem „fel is forrósitja” a kulturális emlékezetet, próbára teszi, megnyit bír, ha az öncélú akadémikus múltkultusz és adatmajmolás helyett a személyiség és egy közösség megóvása végett mozgósítják. Diplomáciai feladatait is ennek fényében hajtja végre. 1927-es oxfordi diákkalandja – miként ő maga interpretálta¹³ – szintén arról tanúskodik, hogy a Nyugat számára Kelet-Európa nem több az egzotikus nacionalizmusok vidékénél. A csehszlovák ifjúval a békediktátumról folytatott vita is az életprogram vállalására, a világokat elszigetelő, szellemi La Manche-csatorna megcsapolására serkentette. Kijózanította, hogy az udvariasság medrében folyó beszélgetést a Balatonról és a prágai sonkáról föltett kérdések mélyítették tovább.

A Cs. Szabó-féle értelmiségi ethosz nemcsak az erőszakos szellemi és politikai élcsapat ideológiájával, de a nemzeti magaskultúrák megszűnését hirdető felhasználói ethosszal sem egyeztethető össze. Márpedig egyre inkább úgy látszik, hogy Európa szimbolikus értelemvilágát a felhasználó ethosza határozza meg. A kulturális emlékezetet és a nemzeti kánont fenntartó értelmiségi nem más, mint aki művelődéstörténeti esszéket és közszolgálati rádiós jegyzeteket ír. Csakhogy mindkét műfajt érvényteleníti – autoritásukat aláássa –, hogy a transznacionális és versenyképes tömegkultúra – kultúratudományos elmé-

12 Cs. Szabó László: Pótvizsga a Mindenszentekben. In uő.: *Görögökről*. Hága, 2007, Mikes International, 35.

13 Cs. Szabó László: Vonatblak. In uő.: *Két part*. I. m. 178–179. Lásd innen: „A Balatonról s a Margit-szigetről is faggattak, a víz hőfokáról, a halakról s a vitorlásokról. Szemmel láthatóan jólesett nekik, hogy mindenütt van hideg-meleg víz. [...] A csehtől azt kérdezték, hogy mi a titka a prágai sonkának. S melyik szavukban van a legtöbb mássalhangzó? S van-e még kísértet a zsidó ótemetőben? [...] Közben Nyugat zavartalanul teázott a védpajzs mögött. Olyan zavartalanul, hogy tökéletesen megfeledkezett róla.”

Lásd továbbá: Sárközi Máttyás: *Csé*. Budapest, 2014, Kortárs Könyvkiadó, 24.

leteivel együtt – letarolta a kanti-humboldti művelődés mintagazdaságát. A „tudás” mint olyan immár nem a kulturális kánon műveiben való jártasságot, az olvasottságot és a képzettséget, nem Nagy Károly és Hunyadi Mátyás, Homérosz és Zrínyi, Michelangelo és Rodin, Shakespeare, Euripidész, Sartre és O’Neill, Keats és Vörösmarty, Cocteau és Illyés diskurzusait, hanem a többségi igényeket kielégítő tömegtájékoztatót, az információs társadalom tagjait sikerrel manipuláló technológia működtetését foglalja magában.

Az összefüggésekre rávilágító, briliáns stílusú esszéista ugyanúgy elveszítette legitimitását, mint a műveltségénél és képzettségénél fogva rádiós műsorsávot kapó jegyzetíró. Helyükre, a „broadcast médiatekintélyek” helyére léptek a web-kettő kommentelői és posztolói, vagyis az interaktív „webcast média”¹⁴ felhasználói, valamint a betelefonálók. Holott ugyanúgy velük dacolva, normatívvá tett, XXI. századi tudatlanságuk ellen szót emelve olvashatnánk Cs. Szabó Lászlót, mint ahogy ő maga a XX. századi felejtés, a diktatórikus tudatmódosítások ellenszeréül vetette papírra úti naplóját, barangolt az európai képtárak és könyvesboltok labirintusában, olvasta be esszéit a Magyar Rádió vagy a BBC Magyar Adásának mikrofonjába. Akkoriban a szólásszabadság hiánya, az üldöztetés, ma a totális kultúrrelativizmus tudásszociológiai fordulata akadályozza meg az autonóm írásművészet kibontakozását; azt, hogy a nyilvánosság színterei beengedjék a művészi és a tudományos diskurzusokat. E „fordulat” két nevezetes alakja a „médiomot” tartalmi és etikai kötöttségei alól feloldó Marshall McLuhan¹⁵ és Richard Florida.¹⁶ Florida ötlötte ki az értelmiséget detronizáló „kreatív osztály” kategóriáját. Az idetartozók a globális világrend haszonélvezői; a kaliforniai ideológia, az infokommunikációs tudásipar juttatja hatalomra designer elitcsoportjukat. A kreativitás nem kapcsolódik a nemzeti kultúrákhoz, sőt azok inkább hátráltató tényezői. Mérőszáma, a kreatív index a városok attribútuma; statisztikai módszerekkel kiszámítható a gaz-

14 Lásd: György Péter: Közzolgálat a globális technokultúra korában. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/07_kozszolgalat, 2016. 07. 06.

A közzolgálati rádiózás régi formájáról így ír György Péter: „Ennek értelmében a *mass media* arra való, hogy a tömegek életformáját alakítsa, a napi rítusokat kialakítsa, a mindennapi élet kereteit garantálja. Ennek a mediális logikának számos technológiai és politikai előfeltevése volt, amely a korszak számára evidenciának tűnt. Ilyen volt a médiumok korlátozott száma, illetve a lefedettség (elérhetőség) egyre növekvő aránya. Ilyen volt a nem mozgatható rádiókészülékek családi térben való hallgatásának feltételezése. Ilyen volt az állampolgárok fogalmának jogos feltételezése, illetve a piactól való távolságtartás. Mindazok a normák, üzenetek, amelyeket Németh Lászlótól Cs. Szabó Lászlón át Kolozsvári Grandpierre Emilig az MR megannyi kulturális vezetője sugározni kívánt, a fenti technokulturális keretben vált interpretálhatóvá. Az opera- vagy színházi közvetítések rítusai mind egy kulturális kínálatokban szegény, utazási lehetőségekben szerény, általában is visszafogott életformát feltételeznek.”

15 Lásd ehhez: Marshall McLuhan – Quentin Fiore: *Médiamasszász.* Budapest, 2012, Typotex Kiadó.

16 Richard Florida: The Rise of the Creative Class. Why cities without gays and rock bands are losing the economic development race. In *The Washington Monthly*, May 2002, 15–25.

dasági teljesítőképesség zálogaként. Egy ország pedig annál sikeresebb, minél több, a kreativitás szempontjából minél magasabban indexált várost ölel fel. Mi jellemzi a kreatív városokat? Állítólag minél heterogénebbek, annál termelékenyebbek. A „jelentésteli új formákat” – írja Florida – a kreatív osztály tagjai hozzák létre, mintegy „vezető gondolkodóként”. Ők hagyományos állásokat töltenek be, de új feladatot látnak el; az írók, a szerkesztők, a kutatók és „egyéb véleményformálók” olyan „új formákat állítanak elő, melyek azonnal eladhatók és széleskörűen hasznosíthatók”. „Kreatív szakemberek” tehát a jogászok, a pénzügyi tanácsadók, az informatikusok, az orvosok, a titkárnők és a vállalatvezetők is, ha olyan módszereket dolgoznak ki vagy olyan termékek körül serénykednek, amelyek jókora „hasznot hajtanak”. Igen ám, csakhogy a termékesítés és a piacosság az esztétikai értékkel nem törődik; ha fetisizálják szempontjaikat, a szellem csupán objektuma, nem pedig szubjektuma a kultúrának.

Cs. Szabó esszéinek szubjektuma nyilvántartást készít az európai kulturális emlékezet tárgyairól. Szemléletmódja egyszerre viseli magán a kétkedő személyesség és a bizonyosság stílusjegyeit. A felütés, a beszédhelyzet és az ábrázolás érzéki közvetlensége mindig az esetlegességet rögzítik, ám az elbeszélő „omnipotens”: észlelései, „sűrű leírásai” öntudatosan választják ki, mi tart érdeklődésre számot, s mi nem. A felhasználó pillanatnyi benyomásainak és indulatainak áldozata, nem vonatkoztat el semmiféle értékes valóságot, a „kreatív osztály” tagja pedig kizárólag olyan kulturális jelentéseket fog föl, amelyek nem köthetők egy kitüntetett tér- és időbeliséghez. A tér- és időbeliségüktől megfosztott gondolattárgyak – terjeszkedjenek ki akár a Cs. Szabó-i műveltséghez mérhetően széles tartományra – a tömegkultúra produktumai. Ezért különbözik annyira a rádióközleményeket szerző, könyveket gyűjtő, képtárakba látogató és a nemzeti sajátosságokra – sőt a nemzetkarakterológiára – fogékony esszéíró tudása a digitális szférában bolyongó egyén tudásától. És emiatt más az esszék, valamint a mai, mégoly információgazdag utazási blogok, újságcikkek, vagyis a turisztikai hozzáállás megismerőképessége, térélménye, nota bene Európa-képe.

Az esszék Európa-képéhez a középkori univerzalizmus szolgál mintául, *Nagy Károly hagyatéka*;¹⁷ az értékrend nukleusza pedig az *A város*, amelyet nem a „kreativitás”, a „flow-élmény”, hanem a műveltség Szent Ágoston-i városeszménye, „a Kosmosz arányát, rendjét, összhangját”¹⁸ tükröző Urbs törvényei kormányoznak. Huizinga nemes szellemtörténeti fundamentumára építve a középkor és a reneszánsz egymásba csúsznak egy organikus fejlődéstörténet fejezeteiként. Feltűnő, hogy az értelmiség keletkezését is erre az időszakra dátumozza vissza Cs. Szabó. Két tudóst avat főhőseinek, akik – ma úgy mondanánk – Karl Popper kritikai racionalizmusához hasonlóan tudományos gondolkodás,

17 Lásd: Cs. Szabó László: Három tűz közt. Nagy Károly hagyatéka. In uő.: *Őrzők*. Budapest, 1985, Magvető Könyvkiadó, 33–57.

18 Cs. Szabó László: *A város*. In uő.: *Őrzők*. I. m. 11–33, 12.

politika és erkölcs kölcsönös függőségét vallották.¹⁹ Ők Morus Tamás és Rotterdami Erasmus. Ha föllapozzuk Morus *Utópiáját*,²⁰ hamar ráébredünk, hogy az elbeszélőnek az utazóval folytatott dialógusa nem az ideális államot körvonalazza, sokkal inkább a swifti szatírárt előlegezi meg: leleplez, karikíroz. Morus nem hajlandó elvtelen alkuba bocsátkozni, nem veti alá magát az esszencializmus szabályainak, sem VIII. Henrik önkényének, sem az elvakult hitbuzgóságnak. Mindazonáltal bölcs egyezsége kész kamarillapolitikus – főkancellár –, valamint mélyen vallásos keresztény ember. Minden gesztusára és szavára vigyáz az udvari ármánykodásoktól behálózva; belső normavilága szilárdan megállapodott, ám a *lex aeterna* és a *lex humana*, a természetjog és a pozitív jog harmonizálásakor a végsőig elmegy. Csakis árulás útján – bizalmasa hamisan tanúskodott ellene – vesztett rajta, hogy nem esküdött fel az 1534-es egyházi jogi törvényre. Legalábbis Robelt Bolt drámája (*A viharálló ember*) és Fred Zinnemann filmje (*Egy ember az örökkévalóságnak*) – melyeket Cs. Szabó idéz – így narrálják a király és az értelmiségi kenyértörését. Nem nehéz felismernünk, hogy a szentként tisztelt Morus személyes meggyőződésből fakadó választásának, a mártíriumnak, valamiféle alternatívája az emigráció. Az esküt megtagadó Morusról mondták: „Egész Európa az ő hallgatásától visszhangzik” – Cs. Szabó humanista gondolkodásmódját sugározta az európai éter.²¹

A panteonban közvetlenül mellette kap helyet barátja, Erasmus, s ezúttal nem *A balgaság dicséretének* írójaként. V. Károlynak ajánlott királytűkrében (*Institutio Principis Christiani*) „az elveszett aranykori bölcsesség helyreállítása s nem a fejlődés, vagyis a hatalom központosított fokozása”²² csillant föl lehetőségként. A svájci kantonok, a szabad városok és a federális rendi szabadságjogok az ideáltipikusan kívánatos államberendezkedés alkotóelemei; az Istennek tetsző, „megszelídített középkori világcsászár” pedig úgy vigyázza a jó rendet, akár csak később a modern értelmiségi arisztokratizmus. Emiatt kel ki a magyar író az „ifjúság vak kultusza”, az „egyenlőségeszmék túlkapásai”, a „félművelt társadalmi puerilizmus”²³ ellen. Erasmus Cs. Szabó számára „irtózatos munkaerő”, „hazátlan írástudó”, aki „azért szépítette fáradhatatlanul a latin nyelvet, hogy a kicsiszolt közös fegyverrel közös cselekvésre: egyesült világmentésre egyesít-

19 Lásd ehhez: Szilágyi Mihály: Kritikai racionalizmus és nyílt társadalom. Karl Popper tudományos kutatás és erkölcs összefüggéséről. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=&hona p=8&cikk=6076>, 2017. 10. 19.

20 Morus Tamás: *Utópiá*. Budapest, 1989, Európa Könyvkiadó.

21 Lásd elsősorban Cs. Szabó László: A vonakodó vértanú. Morus Tamás. In uő.: *Shakespeare*. Esszék. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó, 26–44; vö. a dráma és a film filozófiai elemzésével: Bányai Ferenc – Nagypál Szabolcs: A törvény, az erkölcs és a jogász lelkiismerete. Morus Tamás: egy ember az örökkévalóságnak. In *Iustitia körülnéz*. Fekete Balázs, H. Szilágyi István, Kiss Anna, Zódi Zsolt (szerk.). Budapest, 2017, Szent István Társulat, 13–29.

22 Cs. Szabó László: *A vonakodó vértanú*. I. m. 31.

23 Lásd: Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*. I. m. 55.

se az írástudókat”.²⁴ Utódjának látja a magyar író Julien Bendát és Bertrand Russelt, akik esszéikkel rázzák föl a tespedő kontinenset. Semmi sem világítja meg élesebben Cs. Szabó hitvallását a modern európai értékrendről, mint az a kritikus megállapítása, hogy Morus és Erasmus kortársát, Machiavellit mintegy *ellenükre*, a megvesztegethetetlen morált a kompromisszumkész rációval kibékítő gyakorlati ész *helyett* tették meg tudósaink a politika atyjának – mai napig vele kezdődik a politikatörténet –; jóllehet a politikai filozófia és az esztétika értékelvű kapcsolatát nem *A fejedelem* firenzei, hanem az *Utópia* angol és az *Institutio* németalföldi írója fogalmazta meg példamutatóan.

Csaknem valamennyi magyar klasszikusról is akadt mondanivalója az esszéistának. Morus és Erasmus közelében mindjárt megjelenik Bessenyei György, aki „Magyarország és Európa közt áll”.²⁵ Hogyan bontja ki ezt Cs. Szabó? „A magyarság a megromlott Európában ma ismét a legnagyobb kísértések közé került. Arra csábítják, hogy sértetten és csalódva ő is vonuljon ki az európai kultúrkörből. [...] Európa csakugyan megromlott, de nem annyira, hogy elpártozzunk nagyszerű múltjától. E hűségre nemcsak egy-két író képes elszórtan, hanem egy egész nép is, együttesen. A magyarság is. Amíg Bessenyeire emlékszünk, nem is tehetünk másként. Ő sem hátrált meg egy barátságtalan, hitszegő Európa elől. Ne feledjük, hogy a magyar mindig nehezen helyezkedett el az európai kultúrközösségben, de végül mindig ő nyert a fáradságon, és látszólagos öncsonkításon.”²⁶ Ezután példák következnek, hogy Szent István, Zrínyi és Bessenyei a pápán, a Habsburgokon, illetőleg a francia felvilágosodáson keresztül hogyan szolgálta a magyarságot. Kétségtelen, hogy e kétoldalú tisztség viselése minduntalan erőfeszítésre sarkallja a nemzetet.

Az emigráns létállapot értelmezői horizontja átível Európán; a radikális jelenlét valósága. Ahogy a mai digitális kultúrüzem – a voltaképpeni felhasználói kultúra – a távollét, a hiány és a véletlenszerű események apoteózisa, Cs. Szabó tudatosan kereste föl a lényeges helyszíneket, és vette ki részét a közös gondolkodásból. Beszélője egyszerre élte át az utazás átmenetiségét, a köztességet az idegen, valamint a hazatalálást az anyanyelvben. Úgy épített folyamatosan aféle európai archívumot – saját szellemi könyvtárat és múzeumot –, hogy az emlékezet élő gyakorlat, az írás cselekvés maradt, nem pedig az elfojtás vagy a felejtés derridai megnyilvánulása.²⁷ *A Doveri átkelés* – 1936-ban – megtekintette a „nyugat-európai helyzetképet” – mint alcíme is mutatja –; de az „átkelés” szó átvitt értelmű is: Magyarországról Európába utazni mindig az értelmező

24 Cs. Szabó László: *A vonakodó vértanú*. I. m. 31.

25 Cs. Szabó László: Bessenyei György. In uó.: *Kis népek hivatása*. I. m. 139.

26 Uo.

27 Lásd ehhez: Jacques Derrida – Wolfgang Ernst: *Az archívum kínzó vágya. Archívumok morajlása*. Budapest, 2008, Kijárat Kiadó. „Az archiváló archívum technikai szerkezete az archiválendő tartalmat is meghatározza, létrejöttében éppúgy, mint mint a jövőhöz való viszonyában. Az archiváció nemcsak rögzíti, de legalább annyira elő is idézi az eseményeket.” I. m. 25.

kockázatvállalása, fordítási aktus, küzdelem a jelentéstulajdonításért. „Magyarok vagyunk szeretetből, európaiak okosságból. De a szomorúságunk mutatja, hogy hazánk és Európa fölött keresztények maradtunk” – olvasható a bevezetőben.²⁸ Ahogy Bibó István a jogbölcseletből kiindulva teremti meg az esszé multidiszciplináris gondolkodását, Cs. Szabó – iskolázottságának megfelelően – a közgazdaságtanból hajózik ki a tudásterületeken kívül kijelölt támaszpontjáiig; s miként előbbi a holland, utóbbi az angol haladást mitizálja, eszményíti. „A világválság óta minden nagy, népies mozgalom a bankot szemelte ki viszsza szerzendő Jeruzsálemnek [...]”²⁹ – így szól egyik alaptétele, és Ausztria, Belgium, Anglia, majd Párizs úti élményei egyként adnak hírt az államformák csődjéről, valamint a kulturális örökség nagyszerűségéről. A makroökonómiai fejtegetések is metaforikus formát öltenek. „Rapallótól Lausanne-ig a nemzetközi értekezletek varázsígeire a demokrácia szelleme föltámolygott a tömegsír-ból, s öreg gavallérja, a restaurált aranyfont karján a gyanakvó népek közé vegyült.”³⁰ Az író szimbólummá növesztett, „elvámolnivaló” angломániája³¹ utal arra, hogy a „centráleurópai” gondolatok ki- és behozatala nem veszélytelen munka. A minta ellenben adott: „az angol kiirtott magából minden rossz szenvedélyt, gonosz izgalmat, rabló ösztönt, gyilkos hajlamot, szóval egy nemzet éltető elemeit, nem akar ölni, húzódik az erőszaktól, nem akar hódítani”. Majd ekként hangzik a szentencia: „Az emberi civilizáció pontosan úgy tökéletes, mint ahogy az angol civilizált, azt hiszem, ennél nagyobb polgárosultság meghaladja mindennapi értelmünket, akár csak a Planck utáni fizika vagy a Curie utáni vegytan.”³²

A következő órjázat, a *Fegyveres Európa*, három évvel később (1939-ben) folytatja a mustrát. Az esszéhez vezető kacskaringókat itt Cs. Szabó egyenesen az „epikus és lírai alapformákhoz” nem ragaszkodó, fejlett irodalmi tudathoz, valamint a háborús pusztítás hideg lelelésében kiesztelt önvédelmi fegyvernemhez irányítja. A közgazdaságtan „tisztá tudományát” lírává és „időszerű »válságtudománnyá« torzította” – saját vallomása szerint –, „a világ kísértésére bízta magát”, „mikor az emberiségen végigdidereg egy-egy »történelmi kor«, és „a hódítás hadtudományát fölváltja a védelemé”.³³ Ekként „az alkotás hősiessége átváltozik a védelem nehezebben fölismerhető hősiességévé [...] a mozgékony védelem összeolvasztja a műfajokat, a formák közt él, alattuk bujkál”.³⁴ Türelmetlenség, sietség, kétségbeesés, mikor a hajszolt entellektüel összekapcsolja, amit poggyászában elbír – így jellemezhetjük az író körülményeit és

28 Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*. I. m. 7.

29 Uo. 51.

30 Uo. 90.

31 Uo. 69.

32 Uo. 77.

33 Cs. Szabó László: *Fegyveres Európa*. Útinaplók. Budapest, 1939, Nyugat, 62.

34 Uo.

haditervét. S közvetve így jellemzi önmagát is, alteregóját, a kofferében a világ-irodalmat cipelő ifjú tanítót a *Hordozható Európa* című példázatban.³⁵ Az esszé ennél fogva válságműfaj – ne feledjük, hogy a szellemtörténeti krizeológia divatba jött –; nem csupán utazás, hanem menekülés a műfajok és társadalmi alrendszerek – sőt politikai rezsimok – elől. Az itáliai művészetpártolás is e felismerésre bízható, amennyiben „egy félszázadig három Medici-nemzedék megtalálta a helyes mértéket vagyonszerzés és műélvezet, munka és szemlélődés között. A mérleg egyik serpenyőjébe hitelleveleket, a másikba humanista leveleket dobott.”³⁶ Nem pusztán a kelet-európai elmaradottság követeli ki magának tehát, hogy a szellemi ember a reáliák és a humaniorák világában egyaránt otthonosan mozogjon, de egész Európa időről időre rákényszerül a szakértelmek határsértésére. Az értelmiségi ethosz mellett körömszakadtáig kitartó eszszéista már a maga idejében is a felhasználói ethosz és a kreatív osztály egyeduralmával szemben lázadt föl, amikor csalódottan állapította meg, hogy „az olasz többé nem író- és művésznép, tehetségét s találékonyágát a mérnök tudományoknak adja”.³⁷ Másutt pedig „Lionárdót” és Goethét „a legszebb európai jelkép” rangjára emeli, amiért ez a típus „csak félig él a művében, fél-halhatatlansága maga a magatartás”.³⁸

Ebből a korszakból üthetjük föl a *Magyar néző* (1939) lapjait. Kifejezetten magyarság és európaiság kapcsolatára kérdez rá Cs. Szabó, amikor úgy fogalmaz, hogy „egyszerre kellene hinni a nemzet lobbanékonyágában s bölcsességében, ez a valódi hazaszeretet”.³⁹ A „világjárt” magyar „öregebb, mint a nemzeté”; és a kijózanodás folyamata, mely Báthory Gábor után Bethlen Gábor, Kossuth Lajos után Deák Ferenc prudenciáját eredményezte, ugyanolyan kényszeredett, boldogtalan reakció, mint amilyen „boldogtalan a volt világpolgár hazaszeretete”.⁴⁰ „Az értelemnek szüksége van az *iffjúkori* kozmopolitizmusra, aki viszont érett fővel is ki-besétál az örök körön, már e gyanútlanságával elárulja félműveltségét.”⁴¹ A „félműveltség” alighanem a legdurvább szitokszó az írónál; olyasvalakire értheti, aki nem „hívó és elégedetlen” egyszerre: vagy a hazáját Európa nélkül vagy Európát hazája nélkül isteníti. A mindkét indulatból kijózanodott, a kétféle hevességből lecsillapodott személyiség viszont lelkesedését is elveszíti. „A haladónak többé nem elég haladó a hazája, a konzervatívnak nem elég konzervatív.”⁴² Egy másik rövid töprengésében veti papírra Cs. Szabó kulturális nemzetfogalmának aforizmáját: „a magyarság: szellemi képlet, tör-

35 Cs. Szabó László: *Hordozható Európa*. In *Két part*. I. m. 191–195.

36 Cs. Szabó László: *Fegyveres Európa*. I. m. 118.

37 Uo. 123.

38 Uo. 127.

39 Cs. Szabó László: *Magyar néző. Napló az európai válságról*. Budapest, 1939, Nyugat Kiadó, 22.

40 Uo. 23.

41 Uo.

42 Uo.

ténelmi állapot, emlék és magatartás, s még csak az anyanyelvhez sincs kötve”.⁴³ Nincs szükségképpen ahhoz kötve, hiszen az erudíció előbbrevaló, ez határozza meg a valódi hovatartozást. A Shakespeare-t olvasó angol és az Arany Jánost olvasó magyar közös nyelvet beszél, a szellem valamely tartományában több szál fűzi őket össze, mint két-két analfabéta magyart vagy angolt. A tudásszociológiai „forradalom”, mely „főleg a félig tanult – half-skilled – munkást szaporítja [...] a napszámos válláról leveszi a zsákot, de már nem engedi a gépig. Csak egy csavarig.”⁴⁴ Ez a félművelt „sofőr-típus” az igazán „hazátlan”, „a kapa mellől kidőlne, egy széklábat nem tud megfaragni, s agyvérzést kapna egy igazi könyvtől”.⁴⁵ Az oktatás minőségi romlása miatt „végre egyenlők leszünk, se fönn, se lenn, de valamivel a közép alatt”. A „félig tanult munkás” és a „félin-tellektus” olyan mentalitást képviselnek, amely a gondolatlansága miatt a saját mesterségéhez sem ért, „a propaganda, a mozi, a rádió, a világnézeti tanfolyam mindent megrág nekik”;⁴⁶ többé nem „egész emberek”, pedig Erasmus, Dürer még éppúgy megélhette a teljességet, mint az „analfabéta parasztgazda” és „a szabad világcsavargó”: a maga hagyományából mindegyik életstratégia eljutott az egyetemes tudásig. Mi már csak derűsen legyintünk erre a felhorgadásra, helyben vagyunk, a kreatív osztály uralmával réges-rég beköszöntött az, amitől Cs. Szabó előre rettegett.

Idekívánkozik a *Hunok Nyugaton* című esszénapló.⁴⁷ A két barát, a „Bárd” (Illyés Gyula) és az „Osztályfőnök” (Cs. Szabó) 1946–47-es nyugati kalandozásait Svájcban, Rómában és Párizsban – nem csak a nyilvánvaló allúzió miatt – érdekes összevetnünk Illyés hypotextusával, hiszen a *Hunok Párizsban* esszéregénye⁴⁸ mégiscsak más világszemléletet fejez ki (persze más korszakot is). Eltérő a közelítés iránya is. Illyés a proletár mozgalmi szervezkedések és a személyes benyomások, az emberi viszonyok felől vizsgálja egy történelmi helyzet, művészeti robbanás, a párizsi kulturális élet forгатagát. Regényesen cselekményesít, figurákat, karaktereket és epizódokat dolgoz ki, még ha a naplófeljegyző szubjektum és a kelet-európai látószög esszéisztikusan reflektál is az eseményekre. Ezzel szemben Cs. Szabó felülről, az európai kultúrkör légibázisáról felszállva, mintegy madártávlatból veszi számba az értékvilágot. Ő is egyszerre fikcionalizál és aktualizál, ám a tabló lekerekítettsége fontosabb a személyes találkozások részleteinél; a tudásanyag fajsúlya túlnyomó az azt hordozó individuuumok jelentőségéhez képest.

Talán az esszékről értekező is megengedheti magának, hogy olykor személyes hangot üssön meg. Legkedvesebb kötetem, a *Két part* (1946) remekül ötvö-

43 Uo. 54.

44 Uo. 78.

45 Uo.

46 Uo. 79.

47 Lásd Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Hága, 2006, Mikes International.

48 Lásd Illyés Gyula: *Hunok Párizsban*. Budapest, 1975, Szépirodalmi Könyvkiadó.

zi az élményszerűséget a műveltségelemekkel; az írások ökonómiája is rendkívül arányos, mintha prózaverseket olvasnánk. „Amíg szabadon csatangolhattam, adatokat gyűjtöttem a művelődés végalkonyáról. Reménytelen voltam, mert Dániel Istene még csak lóbált az oroszánok fölött. Azóta bevetett a barlangba. Itt jött meg a reményem, s csak itt jöhetett meg. Ma már felbőszít, ha valaki elköszön a kultúrától, s megvetem azokat, akik nem hisznek többé Európában. Európát nem lehet úgy körülállni, mint egy égő erdőt. Benne kell maradni, mert a tűz legfeljebb tisztásokat mar ki a sűrűjéből. Aki kifut belőle, elvesz a pusztában.”⁴⁹ A *Remény* kiegyensúlyozott dikciója következetesen vonul végig a könyvön. Akkor is, amikor a műfordítás hazafiúi tetteről beszél (*Milton vagy Czuczor*),⁵⁰ a kis országok nagyhatalmi törekvéseiről a szellem birodalmában (*Szám helyett lélek*) és az olyan miniatúrák ábrázolásán is, mint a *Kincses Európa* és a *Vén Európa* számvetései. Az utóbbi a városok és könyvek idealizált Európáját siratja. „Goethe volt az utolsó, aki még helyükön – úgy értem: szellemi helyükön – s helyes szemmértékkel látta ezeket a városokat az olasz útján. Maga is gyaníthatta ezt, amikor félszázad múlva, beszélgetései közben s a Wilhelm Meisterben is többször céloz arra a vén Európára – a szót ugyan még nem használja –, amely épp az olasz út idején süllyedt el, a tizennyolcadik század végén.”⁵¹ Elsüllyedt volna? Bár a „kis” és a „nagy” népek hivatásáról egyaránt elmélkedő Cs. Szabó Lászlónál mi már világosabban szemügyre vehetjük mindazt, amit ő még csak próféciaként bocsátott előre, hogy „a mai gépkapacitásnak ismét Babilonokra van szüksége”, és hogy „ügyes mérnökök felépítik a sivatag közepén is; lesz benne mozipalota, légikikötő, orvosregény, mozgójárda, repülőtaxi, villanyceléd, összkomfort”,⁵² igen, a negyvenes években megfestette a mai Dubajt, az európai műveltség Európában száműzve sem kallódik el. Kreatív metropoliszaink árnyékában – ha topográfiailag máshová tette is át székhelyét a név mögötti jelölt – nem lett az idő martaléka Verona, Oxford vagy Weimar.

Cs. Szabó László „vigyázott igéinkre, jelzőinkre, mondatszerkezetünk izomzatára” – ahogy búcsúztatójában Csoóri Sándor fogalmazott⁵³ –, s a nagy esszéíró nemzedékek, Babits Mihály, Németh László, Gyergyai Albert, Halász Gábor, Illyés Gyula és Szabó Zoltán nyelvét a későbbiek örökölték meg. Azaz akár mi is. „Ahogy Kodály a hiányzó, az elveszett, illetve meg se született magyar zenét

49 Cs. Szabó László: *Remény*. In uő.: *Két part*. I. m. 11.

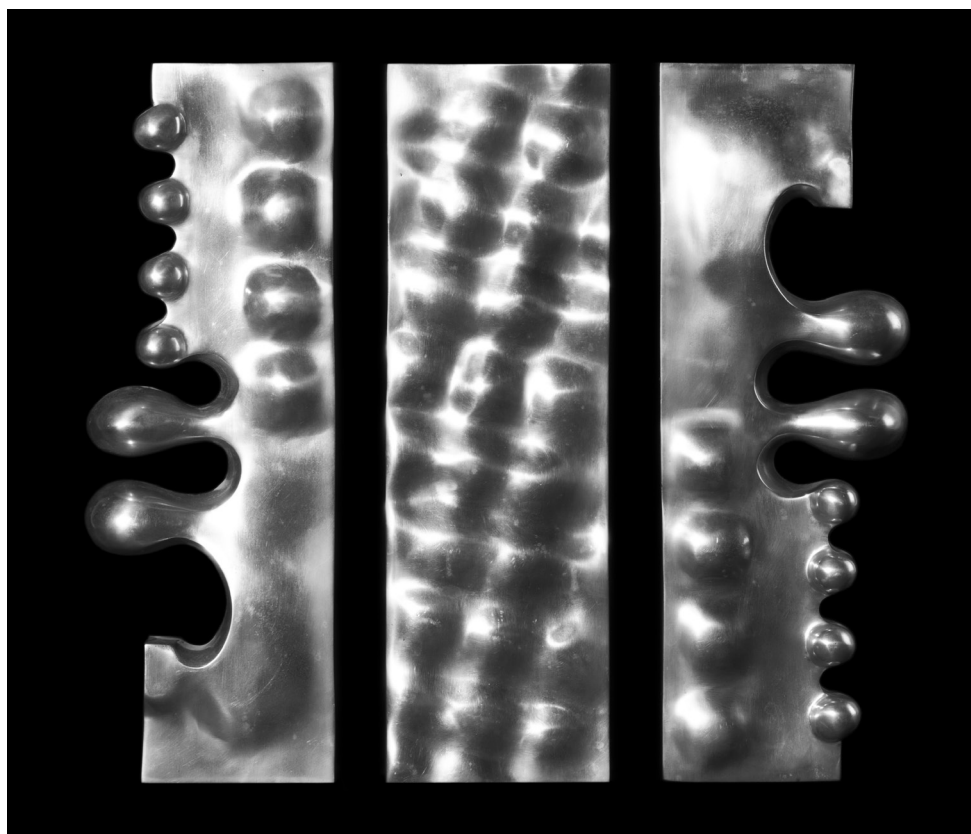
50 „Mít mond a tapasztalás, a magyar lelkeken kipróbált évszázados tapasztalat? Azt mondja, hogy Pázmány magyar öncélt látott Kempis Tamásban, mert úgy fordította, hogy azóta szebben tudunk magyarul, s Széchenyi Smith Ádámban, mert eszméitől kövérebb lett a magyar gazdaerszény. Arany magyar öncélt látott Arisztophane-ben, Petőfi Shakespeare-ben, Babits Dantében. A nagy nevelők, felszabadítók, feloldozók és vértanúk mind nagy importálók voltak.” Cs. Szabó László: *Milton vagy Czuczor*. Uo. 54.

51 Cs. Szabó László: *Vén Európa*. Uo. 206.

52 Uo. 207.

53 Csoóri Sándor: *Búcsúszavak Cs. Szabó Lászlótól*. In *Tenger és diólevél*. Össze gyűjtött esszék, naplók, beszédek. 1961–1994. Első kötet. Budapest, 1994, Püski Kiadó, 476–479.

azzal igyekezett pótolni, hogy a tizenötödik és a tizenhatodik századi psalmusok helyett megírta a maga *Psalmus hungaricus*át vagy a *Zrínyi szózatát*, Cs. Szabó a hiányzó magyar városi műveltséget akarta ilyen módon utólag megteremteni⁵⁴ – eleveníthetjük föl Csoóri szavait. S valóban, a száműzött gondolkodó antropológiai terepmunkája semmivel sem volt csekélyebb horderejű, mint a paraszti kultúrát kutatóké. Szentigaz ugyanis, hogy Cs. Szabó – mai szemmel talán eltűzöttnek ható – elitizmusa óriási buzgósággal igyekezett pótolni, elemenként visszarakosgatni az évszázadokból kipotyogott emlékezettéglákat. Felzárkózni csak azon az áron lehet, ha fürgébbek és ruganyosabbak vagyunk a mezőnynél. Mi pedig, akik a digitális bennszülöttség és az intra muros barbárság ellenében dolgoznánk le eredendő hátrányunkat, sőt az európaiságot a hazaszeretetről leválasztó fáradozásokkal dacolva, feladatul kaptuk, hogy magyarságunk, ama szükség és érték, Cs. Szabó László esszéinek holdudvarában ismerjen Európára.

Csiky Tibor: *Organikus mozgás* (krómacél, 1970)